ERDŐS CSABA[1]

Áttekintés a közvetlen demokrácia fogalmi körének meghatározására tett jogtudományi kísérletekről

1. BEVEZETÉS

A közvetlen demokrácia kifejezést a szakirodalom széles körben használja, azzal úgy az alkotmányjogi, összehasonlító alkotmányjogi, mint pedig az államtani, politikatudományi munkákban találkozhatunk. Ennek ellenére fogalmának meghatározására nagyon kevés mű tesz kísérletet, így a közvetlen demokrácia koránt sem tekinthető olyan fogalomnak, amelynek jelentéstartalma tisztázott volna. E tanulmány célja, hogy áttekintse a közvetlen demokrácia jogtudományi művek általi[2] definiálási kísérleteit, a fogalom összetevőinek meghatározását.

A közvetlen demokrácia definiálása nemcsak a jheringi „jogászi fogalommennyország"[3] teljesebbé tétele miatt – „l'art pourt l'art" – fontos, mivel gyakorlatiasabb problémák forrása is lehet a fogalom bizonytalansága. E problémák közül Magyarországon a nemzeti konzultáció megítélése – közvetlen demokratikus intézmény-jellegének vizsgálata – a leginkább aktuális, de érdekes kérdéseket vethet fel a petíciós jog, illetve a gyülekezéshez való dogmatikája – így funkcióik meghatározása – szempontjából is. Továbbá az értelmes és hatékony tudományos diskurzusnak is előfeltétele, hogy az abban résztvevők azonos jelentéstartalmat társítsanak adott fogalomhoz, jelen esetben a közvetlen demokráciához.

2. ÁLLAMTANI KERETEK, KAPASZKODÓK

A demokrácia problémájával nemcsak az alkotmányjog-tudomány, hanem az államtan és a politikatudomány (politikai filozófia) is foglalkozik. Emiatt érdemes röviden áttekinteni az államelméleti, politikai filozófiai megközelítéseit is. Ehhez kiindulópontként Dahl demokrácia-tipológiáját vesszük alapul. A közvetlen demokráciát ez alapján ragadja meg Bódig Mátyás is, azt állítva, hogy a Dahl-i elmélet szerinti *„bizottsági demokrácia" és „referendumos demokrácia" rajzolja ki a közvetlen demokrácia terrénumát*, míg a képviseleti demokrácia és az átruházott hatalom a közvetett hatalomgyakorlás formái. Ebben az értelmezésben bizottsági

[1] SZE Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék, egyetemi adjunktus.
[2] A tételes jogi és joggyakorlati források definíciós kísérleteinek – e kötet terjedelmi korlátai miatt – külön publikációt szentelünk.
[3] Jhering, Rudolf von: *Scheck und Ernst in der Jurisprudenz*, 1885, Leipzig.

demokrácia az, ha a döntésnek és az ahhoz vezető vitafolyamatnak is részesei a választópolgárok; a referendumos demokrácia keretei között „a résztvevők nem folytatnak nyílt kimenetelű vitát, hanem egy szűkebb csoport (például egy bizottság) által előkészített kérdésekről döntenek". A képviseleti demokrácia modelljében biztosított a nyílt kimenetelű vita, abban azonban nem minden érintett, csak képviselőik vesznek részt. Az átruházott hatalom a vitát is kizárja, mert egy személyt juttat döntési pozícióba.[4] E demokrácia-osztályozás *döntésközpontú*, azaz minden olyan eljárást kiszorít a közvetlen demokrácia fogalmából, amelyben csak konzultatív szerep hárul a választópolgárokra – így még a véleménynyilvánító népszavazást is, amelyben döntés ugyan fellelhető, de az jogi kötőerővel nem rendelkezik, a népi kezdeményezés és a petíciós jog – döntési elem híján – kívül reked a közvetlen demokrácia ezen értelmezésén.

A fenti megközelítés tehát roppant szűken határozza meg a közvetlen demokrácia fogalmát, abba az ismert magyar megoldások közül csak az Ötv. szerinti[5] falugyűlés mint a bizottsági demokrácia megvalósulása és a kötelező népszavazás fér bele – utóbbi a referendumos demokrácia megtestesítőjeként. A közvetlen demokrácia jelentéstartalmának kiszélesítéséhez annak *a részvételi demokrácia/ részvételi elv* fogalmához való közelítése vezet el. Ehhez Dahl és Habermas demokrácia-elméleteit vesszük górcső alá.

Dahl a demokrácia öt pontját a következőkben határozza meg: (1) hatékony részvétel, (2) a választójog egyenlősége, (3) „felvilágosult megértés", (4) a politikai napirend/tematika feletti kontroll és (5) felnőttek bevonása.[6] A hatékony részvétel ezen kontextusban széles értelemben használatos: a voksoláson kívül kiterjed a szabad véleménynyilvánításra: a nézetek, preferenciák, érdekek szabad kifejezésére mint folyamatra. A „felvilágosult megértés" ennek előfeltételét biztosítja a problémák, alternatívák megértésén és a független információforrásokhoz való hozzáférés lehetőségén keresztül. A politikai részvétel legtágabb értelemben így *a véleménynyilvánítás szabadságát*, a politikai intézmények befolyásolására tett kísérletet jelenti, amely Bódig szerint a részvétel leggyengébb formája.[7]

Habermas elmélete a civil társadalom kommunikatív hatalmáról szintén szoros kapcsolatban áll a közvetlen demokrácia felfogásával. A Habermas-i teória

[4] Bódig Mátyás a Dahl, Robert Alan: *A Preface to Democratic Theory* c. művében foglalt modellt foglalja össze. Bódig Mátyás: Konszenzus, részvétel, többség. Az állam és a demokrácia viszonyának elméletei, in Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I.,* 2009, Szent István Társulat, Budapest, 223. o.

[5] A helyi önkormányzatokról szóló 1990. LXV. tv. 47. § (4) bekezdése lehetőséget biztosított arra, hogy „képviselő-testület az ötszáz lakoson aluli községben a helyi népszavazást a falugyűlés hatáskörébe utalja, azzal a feltétellel, hogy a falugyűlés döntése abban az esetben számít népszavazási döntésnek, ha a falugyűlésen a választópolgároknak több mint a fele jelen van".

[6] Dahl, Robert Alan: *On Democracy,* 1998, Yale University Press, New Haven/London, 37. o., idézi: Schiller, Theo: Direct Democracy and Theories of Participatory Democracy – some observations, in Pállinger Zoltán et al. (szerk.): *Direct Democracy in Europe,* 2007, VS Verlag, Wiesbaden, 54. o.

[7] Bódig: i. m. 222. o.

szerint ugyanis a „nyilvános vita, kommunikatív eljárás (a döntések diskurzív racionalitása) több mint legitimáció. »Az adminisztratíve rendelkezésre álló hatalom megváltoztatja a maga aggregált állapotát, amíg vissza van csatolva egy demokratikus vélemény- és akaratképzéshez, amely a politikai hatalom kifejtését nemcsak utólag ellenőrzi, hanem bizonyos értelemben programozza is. […] A demokratikus eljárás szerint a kommunikatív hatalommá feldolgozott nyilvános vélekedés maga nem uralkodhat, hanem csak az adminisztratív hatalom felhasználását terelheti bizonyos pályákra.«"[8] Ennélfogva valamennyi kommunikációs alapjogot, köztük természetesen a gyülekezés szabadságát is a demokrácia – a hatalomgyakorlás – eszközeként kezeli Habermas. A hatalom ebben az értelemben szintén megreked a „befolyásolásnak", az „adminisztratív álláspont programozásának" szintjén. Ugyanakkor ez a nem, vagy kevésbé formalizált hatalom *nem gyengébb, hanem egyszerűen más természetű*, mint a jogi normákban lefektetett hatáskörök gyakorlásához kötött, általában döntéshozatalban megtestesülő, szigorúan közjogi értelemben vett, s „politikai intézmények által gyakorolt" hatalom (vö. Bódig álláspontjával).

Úgy a Dahl-i, mint a Habermas-i elmélet tehát olyan demokrácia-fogalmat használ, amelyekben a demokrácia szükségszerű összetevője a közvetlen állampolgári részvétel. Ezek a megközelítések a *részvétel mentén elhalványítják a határvonalat a képviseleti és közvetlen demokrácia között*, ami azonban a közvetlen demokrácia fogalmának parttalanságához vezet. [9] E képet tovább árnyalja, hogy a részvételi demokráciának létezik egy szűkebb – inkább az alkotmányjog-tudomány által használt – értelmezése is, amely azt a közvetlen demokrácia szinonimájaként kezeli.[10] A szűkebb értelemben vett részvételi demokrácia fő kérdésévé így az válik, hogy pontosan milyen részvétel-típusok tartoznak a közvetlen demokráciához. Mielőtt rátérnénk a szakjogtudományi megközelítésekre, a teljesség kedvéért röviden ismertetjük az állampolgári részvétel államtani megközelítésének egyéb formáit is.

A részvételnek a véleménynyilvánítás szabadságát követő fokozata – Bódig nyomán – „az indítványozási jog, amikor is az érintettek olyan panasszal vagy indítvánnyal fordulhatnak a politikai intézményekhez, amelyeket azok

[8] Smuk Péter értelmezi és idézi Habermas, Jürgen: *Three Normative Models of Democracy* c. tanulmányát. Smuk Péter: *A politikai diskurzusok alkotmányjogi szerkezete*, 2014, MTA BTK Budapest, 19. o.

[9] Emiatt jegyezheti meg Theo Schiller, hogy a részvételi demokrácia elméletei – noha azok a közvetlen demokrácia „természetes otthonának, eredőjének" tekinthetők – a közvetlen demokráciával tétován és bizonytalanul bánnak: gyakran csak többségi elvet alkalmazó voksolási mechanizmusként érzékelik azt, annak ellenére, hogy a közvetlen demokratikus eljárások egész döntési folyamatot képesek átfogni a napirend-meghatározástól a végső voksolásig. Lásd: Schiller (2007): i. m. 52. o.

[10] Lásd például: Contiades, Xenophon – Fotiadu, Alkmene (eds.): *Participatory Constitutional Change,* 2017, Routledge, New York. E kötetben az alkotmánymódosításokkal kapcsolatos részvételi kérdéseket elemzi, így különösen a népszavazás különböző típusait, illetve az abban szereplő tanulmányok címében rendre visszaköszön a „direct democracy" (közvetlen demokrácia) kifejezés.

kötelesek megfontolni".[11] Ebben a típusban a választópolgárok részvétele a demokratikus döntéshozatalban intézményessé válik. Ide lehetne sorolni az összehasonlító alkotmányjogi megközelítés által „agenda-kezdeményezésnek",[12] „napirendi javaslatnak"[13] nevezett eszközöket, a magyar példák közül pedig a népi kezdeményezést és – lentebb tárgyalt megszorításokkal – a kollektíven gyakorolt petíciós jogot. A politikai részvétel még erősebb formája a közjogi döntések determinálása, amely természeténél fogva a döntésközpontú közvetlen demokrácia-felfogással rokonítható.

A fenti áttekintés alapján megállapíthatjuk, hogy az államelmélet legfeljebb csak kapaszkodókat, kereteket nyújthat olyan intézmények közvetlen demokrácia alá sorolásáról alkotott véleményünk kialakításához, mint a gyülekezéshez való jog, a petíciós jog, vagy éppen a jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvétel. Az államelmélet – „műfaji sajátosságainak" köszönhetően – olyan kategóriákkal dolgozik, amelyek csak formálisan, de tartalmilag nem, vagy legalábbis nem teljesen feleltethetők meg az alkotmányjogi fogalmaknak.

3. ALKOTMÁNYJOG-TUDOMÁNYI MEGKÖZELÍTÉSEK

A közvetlen demokráciával – s általában a demokráciával – foglalkozó, elsősorban alkotmányjogi vagy összehasonlító alkotmányjogi művek sem vetkőzhetik le e fogalmakkal kapcsolatos bizonytalanságokat, illetve azok sokféle – közjogi, államtani, politikatudományi – relációját, továbbá azt sem, hogy a tételes jogban és az alkotmánybírósági gyakorlatban sem egyértelmű ezek jelentéstartalma. Mindenesetre tanulságos lehet, hogy a szakjogtudományi megközelítést alkalmazó munkák hogyan kezelik a közvetlen demokrácia fogalmát. A „letisztult" fogalomhasználat a tankönyvekkel szemben támasztott fokozott elvárás, így e részben nagy figyelmet szentelünk a tankönyvi megoldásoknak is.

Általánosságban megállapítható, hogy elvétve található olyan alkotmányjog-tudományi munka, amely vállalkozna a közvetlen demokrácia definiálására. Az alábbi irányzatokat különíthetjük el:

- „pragmatikus": a közvetlen demokrácia típusainak – legalábbis az adott mű által vizsgált típusainak – felsorolása, a közvetlen demokrácia fogalmának meghatározása nélkül;[14]

---

[11] Bódig: i. m. 222–223. o.

[12] Schiller, Theo: Közvetlen demokrácia Európában és a világban – fejlemények és lehetőségek, in Szabó Zsolt (szerk.): *Szabadság és felelősség. Tanulm*ányok a közvetlen demokráciáról, 2013, KRGE ÁJK, Budapest, 40. o.

[13] Komáromi László: Közvetlen demokratikus hagyományok és modellek: alapkérdések, kockázatok és esélyek, in Gáva Krisztián – Téglási András (szerk.): *A népszavazás szabályozása és gyakorlata Európában és Magyarországon,* 2016, NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest, 147–148. o.

[14] Beramendi, Virginia et al.: *Direct Democracy. The International IDEA Handbook,* 2008, International Institute of Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 10. o.

- „pragmatikus-magyarázó": a képviseleti és a közvetlen demokrácia szembeállítása, illetve utóbbi típusainak – legalábbis az adott mű által vizsgált típusainak – felsorolása, a közvetlen demokrácia fogalmának meghatározása nélkül;[15]
- „magyarázó-pragmatikus": a képviseleti és a közvetlen demokrácia szembeállítása, hosszabb, vagy rövidebb eszme- és/vagy alkotmánytörténeti áttekintés mellett, de a közvetlen demokrácia definiálása nélkül, a közvetlen demokratikus eljárások felsorolásával;[16]
- „részlegesen definiáló": részlegesen alkalmazható – azaz nem valamennyi közvetlen demokratikus eljárást nem felölelő – fogalom használata;[17]
- „teljes körűen definiáló": roppant tág – de teljes körű – fogalom alkalmazása.

Mivel számunkra az utolsó csoport a legérdekesebb, csak ezt mutatjuk be részletesebben. Ilyen általános közvetlen demokrácia-meghatározást alkalmazott Dezső Márta, aki szerint „[a] közvetlen demokrácia lényege, hogy *az állampolgárok személyesen vesznek részt* a törvényhozásban, *a közügyek vitelében*".[18] E fogalomban – amennyiben a közügyek részének tekintjük a törvényhozást is, amelyek közül az legfeljebb jelentőségénél fogva emelkedik ki – a participatív demokrácia képe tárul elénk. A meghatározás mindkét pillére további magyarázatra szorul: úgy a személyes részvétel szintje, mint pedig a közügyek köre nagyon tágan értelmezhető. E közvetlen demokrácia-fogalom felöleli még a véleménynyilvánítás szabadságát is, így az államtani megoldásoknál megismertekhez vezet bennünket vissza.

---

[15] Csink Lóránt: A közvetlen demokrácia, in Schanda Balázs – Trócsányi László (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba,* http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_548_Alkotmanyjog/ch05.html#id520089, 2018. március 30. Issacharoff, Samuel et al: *The Law of Democracy.* 2016, Foundation Press, 981. o.

[16] Komáromi: i. m. 138–143. o.; Halász Iván: Szuverenitás és népszuverenitás. Népképviselet és a demokratikus hatalomgyakorlás módja, in: Halász Iván (szerk.): *Alkotmányjog,* 2018, Dialóg-Campus, Budapest, 58–59. o., Lewis, Daniel C.: *Direct Democracy and Minority Rights,* 2013, Routledge, New York, 2–7. o., Győrfi Tamás et al: 2. § Alkotmányos alapelvek; ellenállási jog, in Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja,* 2009, Századvég, Budapest, 225–231. o., Donovan, Todd – Bowler, Shaun: An Overview of Direct Democracy in the American States, in Bowler, Shaun –Donovan, Todd –Tolbert, Caroline J. (eds.): *Citizen as Legislators. Direct Democracy in the United States,* 1998, Ohio State University Press, Columbus, 1. o.

[17] Erdős Csaba: A közvetlen demokrácia intézményei, in Smuk Péter (szerk.): *Alkotmányjog I.,* 2014, Universitas, Győr, 208–209. o. „A közvetlen demokrácia alapvető vonásait röviden az alábbi kulcsszavakkal lehetne meghatározni: adott témára összpontosító eljárás, a polgárok közvetlen döntési joga tartalmi kérdésekben, egy ebből következő közéleti vita, valamint a képviseleti demokrácia kiegészítésének és ellenőrzésének funkciója." Ez a megközelítés is döntésközpontú – bár egyéb alkotóelemei informatívak és pluzibilisek –, noha a mű még a fogalommal azonos oldalon említi napirendi javaslatokat a közvetlen demokratikus intézmények között. Lásd: Schiller (2013): i. m. 40. o.

[18] Dezső Márta: Népszavazás és népi kezdeményezés, in Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* 2007, Osiris, Budapest, 176. o. Kiemelés tőlem: E. Cs.

4. FOGALOM HIÁNYÁBAN…

Összefoglalva az államelméleti és az alkotmányjog-tudományi megközelítéseket arra juthatunk, hogy nem létezik a közvetlen demokráciának általánosan elfogadott definíciója. Azt is megállapítottuk, hogy az államtani és alkotmányjogi közvetlen és részvételi demokrácia-definíciók csak korlátozottan vetíthetők egymásra. A közvetlen demokráciával foglalkozó alkotmányjogi művek további jellemzője, hogy vagy kerülik a fogalomalkotást, vagy – ha arra vállalkoznak is – ellentmondásosan szűk, vagy parttalanul tág definíciót alkalmaznak. A legtöbb mű tehát csak az általuk közvetlen demokráciához sorolt intézmények enumerációjával határozza meg a közvetlen demokrácia terrénumát – ezt a praktikus megoldást még a fogalomalkotásra vállalkozó művek sem vetik el, de legalább igazolni próbálják az adott intézmények közvetlen demokráciához kötődését, vagy annak hiányát.

A definíció-hiány elsősorban azért problémás, mert a különböző források egymást nem fedő felsorolásokat tartalmaznak a közvetlen demokrácia intézményeiről. Így például

- az alkotmányozó szerint a közvetlen demokrácia része volt a társadalmi vita, az Alkotmánybíróság szerint nem – ahogyan nem az a jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvétel sem;[19]
- az Alkotmánybíróság szerint a gyülekezési jog a közvetlen demokráciához kötődik,[20] míg az alkotmányjog-tudományhoz tartozó művek fel sem vetik ennek lehetőségét;
- a visszahívás egyes művek szerint[21] nem a közvetlen demokrácia része, más művek szerint[22] viszont az;
- a petíciós jog egyes tudományos művek szerint a közvetlen demokrácia része,[23] más forrás szerint nem az,[24] de köztes álláspont is ismert.[25]

---

[19] Lásd különösen a 40/2005. (X. 19.) AB határozatot és a 109/2008. (IX. 26.) AB határozatot.

[20] Lásd különösen a 30/2015. (X. 15.) AB határozatot és 12/2016. (VI. 22.) AB határozatot.

[21] Theo Schiller szerint „[a] hivalalt viselő személyek közvetlen választása és visszahívása a képviseleti demokráciához tartozik…" Schiller (2013): i. m. 40. o.

[22] A legtöbb forrás a visszahívás (recall/recall election) intézményét a közvetlen demokrácia keretében tárgyalja. Lásd például: Issacharoff: i. m. 981. o., Komáromi: i. m. 138–143. o., Beramendi et al.: i. m. 10. o.

[23] Lásd például: Papp Imre: A politikai részvételi jogok, in Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila: *Emberi jogok,* 2003, Osiris, Budapest, 784–790. o., Csink: i. m.

[24] A petíciós jog megfogalmazásában az állami szervek mellett a népképviseleti szervek megjelölésének „hiányában azonban kétséges, hogy érdemi kapcsolat mutatható ki a petíciós jog és a népszuverenitás között". Hajas Barnabás – Patyi András: 64. § A panaszjog, in Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja,* 2009, Századvég, Budapest, 2341. o.

[25] Térey Vilmos: 28/D. § Az országos népi kezdeményezés részletesebb szabályai, in Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja,* 2009, Századvég, Budapest, 935. o. Megjegyzendő, hogy a megszüntetett népi kezdeményezést akár egy pontosabb petíciós jogi szabályozás is pótolhatna. Ehhez példát nyújthat a westminsteri petíciós jogi szabályozás, amely még online is támogatható agenda-kezdeményezésként írható le. Lásd: https://www.parliament.uk/

5. A KÖZVETLEN DEMOKRÁCIA LEHETSÉGES FOGALMA

A fenti vitákat, eltéréseket nem lehet közvetlen demokrácia-fogalom nélkül eldönteni, illetve feloldani. Emiatt, noha a közvetlen demokrácia eléggé ellenáll a definíciós kísérleteknek, annak fogalmi elemeit – elsősorban e tanulmányban bemutatott forrásokra támaszkodva – az alábbiak szerint adjuk meg:

a) valamely konkrét kérdésre, témára – ide nem értve a közhatalmi pozíciókat betöltő személyek megválasztását – irányuló olyan
b) jogi normák által megfelelően szabályozott eljárás, amelyből
c) közéleti vita fakad(hat), és amely
d) valamennyi – népszavazási szintek szerint érintett – választópolgárnak lehetőséget biztosít közhatalmi döntések meghozatalára vagy e döntések befolyásolására (a közhatalmat gyakorló szervek kötelező reagálásra késztetésével), ekképpen
e) a képviseleti demokrácia kiegészítésére, korrekciójára, illetve ellenőrzésére irányul.[26]

Az egyes fogalmi ismérvek részletesebb kibontást igényelnének, amelyre ehelyütt nem nyílik lehetőség, csak a fogalomalkotás legfontosabb törekvéseit emelhetjük ki: igyekeztünk egyfelől enyhíteni a fogalmak döntés-központúságát, másfelől pedig pontosabban körülírni a „részvétel" jelentését, minthogy ebből adódtak a közvetlen demokráciával kapcsolatos bizonytalanságok is, továbbá kidomborítani a közvetlen demokrácia jogi szabályozottságát, fontosságát is.

E definíció alapján a jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvétel – megfelelő szabályozás esetén – a közvetlen demokrácia részének tekinthető, a gyülekezési jog (és a véleménynyilvánítás szabadsága) viszont kívül reked azon (lévén a közhatalmat gyakorló szervek nem kötelesek azokra reagálni). Ugyancsak kiszorul e fogalmi körből a kollektíven gyakorolt petíciós jog a hatályos magyar jog szerinti formájában, mivel nincs mögötte szabályozott eljárásrend, s ugyanígy a megfelelő jogi garanciákkal el nem látott nemzeti konzultáció sem tekinthető valódi közvetlen demokratikus intézménynek.[27] E fogalom azonban

---

get-involved/sign-a-petition/e-petitions/

[26] A képviseleti és közvetlen demokrácia viszonya a magyar joggyakorlatban és alkotmányjogi szakirodalomban is kiemelt figyelemnek örvend. Számos publikáció témája ebből kifolyólag a képviseleti és közvetlen hatalomgyakorlás hatalommegosztás szemszögéből való értelmezése is. Lásd például: Győrfi Tamás et al.: 2. § Alkotmányos alapelvek; ellenállási jog, in Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja,* 2009, Századvég, Budapest, 209. o., Szalai András: Manipuláció vagy korrekció? A népszavazás mint a parlamenti kormányzás ellensúlya, *Pro Publico Bono,* 2013/3. szám, 125–143. o. Ehelyütt azonban csak képviseleti demokráciának a közvetlen demokrácia fogalmának megalkotásában betöltött szerepére utalunk: Schiller szerint a közvetlen demokrácia csak a képviseleti demokráciával és képviselettel szembeállítva értelmezhető. Lásd: Schiller, Theo: *Direkte Demokratie. Eine Einführung,* 2002, Campus, Frankfurt am Main – New York, 13. o.

[27] Ennek legfőbb okát abban látjuk, hogy ellenőrizhetetlen az, hogy a válaszok valóban a választópolgároktól érkeznek-e be, az, hogy egy választópolgár csak egy válaszküldeményt.

felöleli a népszavazás valamennyi típusát (kezdeményezőktől, kötőerőtől, időponttól függetlenül), az agenda-kezdeményezéseket, valamint a visszahívást. Előnye továbbá, hogy a jelenleg létező, de egyelőre kivételes, szokatlan,[28] vagy a jövőben esetlegesen születő újabb eljárástípusok közvetlen demokratikus jellege is megítélhető ennek alapján.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beramendi, Virginia et al.: *Direct Democracy. The International IDEA Handbook,* 2008, International Institute of Democracy and Electoral Assistance, Stockholm.
- Bódig Mátyás: Konszenzus, részvétel, többség. Az állam és a demokrácia viszonyának elméletei, in Takács Péter (szerk.): Államelmélet I., 2009, Szent István Társulat, Budapest, 223. o.
- Csink Lóránt: A közvetlen demokrácia, in Schanda Balázs – Trócsányi László (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba,* http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_548_Alkotmanyjog/ch05.html#id520089, 2018. március 30. Issacharoff, Samuel et al: *The Law of Democracy.* 2016, Foundation Press, 981. o.
- Contiades, Xenophon – Fotiadu, Alkmene (eds.): *Participatory Constitutional Change,* 2017, Routledge, New York.
- Dahl, Robert Alan: *On Democracy,* 1998, Yale University Press, New Haven/London.
- Dezső Márta: Népszavazás és népi kezdeményezés, in Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* 2007, Osiris, Budapest, 176. o.
- Donovan, Todd – Bowler, Shaun: An Overview of Direct Democracy in the American States, in Bowler, Shaun – Donovan, Todd – Tolbert, Caroline J. (eds.): *Citizen as Legislators. Direct Democracy in the United States,* 1998, Ohio State University Press, Columbus.
- Erdős Csaba: A közvetlen demokrácia intézményei, in Smuk Péter (szerk.): *Alkotmányjog I.,* 2014, Universitas, Győr, 208–209. o.
- Győrfi Tamás et al: 2. § Alkotmányos alapelvek; ellenállási jog, in Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja,* 2009, Századvég, Budapest, 225–231. o.
- Halász Iván: Szuverenitás és népszuverenitás. Népképviselet és a demokratikus hatalomgyakorlás módja, in: Halász Iván (szerk.): *Alkotmányjog,* 2018, Dialóg-Campus, Budapest, 58–59. o.

[28] Erre kiváló példaként idézhető az izlandi Nemzeti Fórum és az ír Alkotmányozó Gyűlés, amelyek összetételében kizárólagos, illetve meghatározó befolyást kívántak biztosítani a választópolgároknak a hivatásos politikusokkal szemben. Ezek a választópolgári részvételnek kétségtelenül új típusait jelentik, de egyúttal *rávilágítanak a részvétel és a közvetlenség eltérésére* is. Ezekről megállapíthatjuk, hogy a fenti közvetlen demokrácia-fogalom d) és e) pontjával sem összeegyeztethető az ír és izlandi megoldás.

▪ Jhering, Rudolf von: *Scheck und Ernst in der Jurisprudenz*, 1885, Leipzig.
▪ Komáromi László: Közvetlen demokratikus hagyományok és modellek: alapkérdések, kockázatok és esélyek, in Gáva Krisztián – Téglási András (szerk.): *A népszavazás szabályozása és gyakorlata Európában és Magyarországon,* 2016, NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest, 147–148. o.
▪ Lewis, Daniel C.: *Direct Democracy and Minority Rights,* 2013, Routledge, New York.
▪ Schiller, Theo: Direct Democracy and Theories of Participatory Democracy – some observations, in Pállinger Zoltán et al. (szerk.): *Direct Democracy in Europe,* 2007, VS Verlag, Wiesbaden, 54. o.
▪ Schiller, Theo: Közvetlen demokrácia Európában és a világban – fejlemények és lehetőségek, in Szabó Zsolt (szerk.): *Szabadság és felelősség. Tanulmányok a közvetlen demokráciáról,* 2013, KRGE ÁJK, Budapest, 40. o.
▪ Smuk Péter: *A politikai diskurzusok alkotmányjogi szerkezete*, 2014, MTA BTK Budapest.